

Virtus

Virtus 28 | 2021

Journal of Nobility Studies

Tijdschrift voor Adelsgeschiedenis

Virtus is an independent and multidisciplinary peer reviewed journal with contributions on the history of the nobility / Virtus is een onafhankelijk en multidisciplinair peer reviewed tijdschrift met bijdragen op het terrein van de adelsgeschiedenis

Redactie / Editorial board:

Hanneke Ronnes (hoofdredacteur / editor-in-chief), Jos van den Borne (beeldredacteur / picture editor), Liesbeth Geever, Jaap Geraerts, Ineke Huysman, Eelco Nagelsmit, Vincent Sleebe, Arie van Steensel, Steven Thiry, Gerrit Verhoeven, Leon Wessels

Redactiesecretariaat / Secretary:

Virtus. Journal of Nobility Studies, p/a Prof. H. Ronnes, Universiteit van Amsterdam, Turfdragerpad 9, NL-1012 XT Amsterdam, e-mail: h.ronnes@uva.nl

Voor auteursrichtlijnen / For style sheet: www.virtusjournal.org

Adviesraad / Advisory board:

prof. R.G. Asch (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), dr. J.C. Bierens de Haan (Arnhem), prof. F. Buylaert (Universiteit Gent), prof. L. Duerloo (Universiteit Antwerpen), prof. J. Duindam (Universiteit Leiden), prof. H. Düselder (Universität Osnabrück), prof. P. Janssens (Universiteit Gent), prof. Y.B. Kuiper (Rijksuniversiteit Groningen), prof. R. van der Laarse (Vrije Universiteit Amsterdam / Universiteit van Amsterdam), prof. M. Malatesta (Università di Bologna), prof. P. Mandler (University of Cambridge), dr. S. Marburg (Technische Universität Dresden), prof. J. Stobart (University of Northampton), dr. M. Venborg Pedersen (Nationalmuseet Danmark), dr. S.W. Verstegen (Vrije Universiteit Amsterdam)

Virtus wordt uitgegeven door / is published by Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis (www.adelsgeschiedenis.nl)

Aanmelding / Subscription:

e-mail: info@adelsgeschiedenis.nl. De contributie bedraagt (minimaal) €25,- per jaar (voor instellingen €30,-); studenten en promovendi betalen €20,-; annual subscription fee (outside of the Netherlands): €25,-

ISBN / EAN 9789087049966 | ISSN 13806130

Op het omslag / On the cover: *detail van de albasten gisant van Philippa van Henegouwen in Westminster Abbey, Londen / detail of the alabaster effigy of Philippa of Hainaut in Westminster Abbey, London* (photo Dean and Chapter of Westminster, London)

Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Basisvormgeving: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

2021 Virtus is published by Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis. Authors of articles published in Virtus remain the copyright holders and grant third parties the right to use, reproduce, and share the article according to the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Inhoudsopgave

Ten geleide	7	
Artikelen		
Kastelen in Zeeland, 1570-1670. Adellijke huizen en burgerlijke buitenverblijven	9	5
<i>Martin van den Broeke</i>		
A monument for an English Queen. The genealogical programme on the tomb of Philippa of Hainault (d. 1369) at Westminster Abbey, London	41	
<i>Sanne Frequin</i>		
Lions or lilies? The dynastic identity of Margaret of Burgundy (1374-1441) as represented by material objects	61	
<i>Margreet Brandsma</i>		
Object in Context		
Tuingereedschap, instrumenten voor kunst en wetenschap	83	
<i>Lenneke Berkhout</i>		
Korte bijdragen		
Karel van Gelre en de katholieke mystiek	99	
<i>Jos de Weerd</i>		
A noble business. Susanna d'Aumale and the French upholsterer Adrien Fievez dit de Malines at Kasteel Hardenbroek	111	
<i>Alexander Dencher</i>		
Een archivalische tour de force	131	
<i>Jim van der Meulen</i>		
Knighthood and noble society in the European Middle Ages	137	
<i>Matt Raven</i>		

	Compounding for survival. The Catholic gentry during the English Revolution <i>Jaap Geraerts</i>	141
	Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg. Stadhouders, militair en ‘family man’ <i>Maarten Prak</i>	144
	Heraldry and the early modern state <i>Nigel Ramsay</i>	148
	Ein diskurslinguistischer Zugriff auf die Adelsgeschichte der Moderne <i>Markus Raasch</i>	152
6	Buitenplaatsen in het brandpunt van de geschiedenis. Vernieuwende monografieën tussen micro-histoire en het grote historische narratief <i>Hanneke Ronnes</i>	155
	Hoveniers in hoogtijdagen. Tuinmannen (en -vrouwen) in dienst van de stadhouders in de zeventiende en begin achttiende eeuw <i>Heimerick Tromp</i>	161
	The Grand Tour. A trial of aristocratic manhood <i>Samuel Clark</i>	165
	Obliging the Prince. Inaugural silverware gifts as instruments of political communication <i>Eelco Nagelsmit</i>	169
	Het (on)volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje <i>Christiaan Engberts</i>	174
	Interview	
	‘Overleven en voortleven, daar draait het om bij mensen’. Een interview met Luuc Kooijmans <i>Nikolaj Bijleveld</i>	178

Ten geleide

Precies 500 jaar geleden deed keizer Karel V Martin Luther in de ban. Het is een van de belangrijkste keerpunten in de Europese geschiedenis. Het thema religie en adel loopt als een rode draad door deze editie van *Virtus*. Jos de Weerd beschrijft in zijn bijdrage hoe de hertog van Gelre zich in zijn territorium probeerde te weren tegen Luthers uiterst nieuwe en geduchte ideeën, nadat paus Clemens VII hem het mandaat op kettervervolging geweigerd had. Ruim een eeuw later, zo blijkt uit een van de andere korte bijdragen, waren de kaarten in Engeland heel anders geschud en raakten leden van de katholieke *gentry* hun landgoederen kwijt; alleen als zij een boete betaalden en politieke trouw en religieuze conformiteit zwoeren, konden zij hun bezit redden. Religie lag niet alleen aan de basis van veel vroegmoderne (burger-)oorlogen, maar speelde tegelijkertijd, in een meer vreedzame zin, een rol in het classicistische tuinontwerp. Volgens Lenneke Berkhout, auteur van het Object in Context, was de betekenis van de zeventiende-eeuwse adellijke tuin niet alleen kunstzinnig maar ook nadrukkelijk religieus van aard. Juist in de natuur was Gods hand zichtbaar. Berkhout gaat in haar bijdrage in op het tuingereedschap van de hovenier. Vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw werd de uitrusting van de hovenier uitgebreid met vernuftige instrumenten zoals scheerbanken (een soort tennis-‘umpire’-stoel bedoeld voor het snoeien van hoge hagen), speciale scharen en (gras-)rollers gemaakt van restanten van antieke marmeren zuilen uit het Ottomaanse Rijk.

Een mooi gesnoeide, smaakvolle tuin maakte niet alleen een ontmoeting met God mogelijk, maar representeerde ook de adellijke identiteit. De materiële cultuur van edellieden vertelde via gegraveerde namen, stambomen en wapens het verhaal van de adellijke eigenaar, en hun kastelen, kleding, sieraden, meubels en grafmonumenten moeten alle beschouwd worden als *identity markers*. De dynastieke identiteit van respectievelijk een koningin en gravin staat centraal in twee artikelen in het huidige nummer. Met welke families identificeerden deze hoogadellijke vrouwen zich: met die van hun ouders, of toch vooral met die van hun echtgenoot en kinderen? Sanne Frequin biedt een nieuw perspectief op de graftombe van de Engelse koningin Filippa van Henegouwen (gestorven 1369) in Westminster Abbey in Londen. Filippa, aldus Frequin, heeft zelf opdracht gegeven voor de creatie van het grafmonument én het iconografische programma van de tombe bepaald. Waar het monument tot op heden beschouwd is als een politieke claim van haar man, de Engelse koning Edward II, op de Franse troon, interpreteert Frequin de tombe als een verwijzing naar haar eigen illustere, hoog-adellijke familie. De bijdrage van Margreet Brandsma sluit naadloos

aan op Frequins artikel. Brandsma pakt de draad van de Van Hengouwens driekwart eeuw later op in haar analyse van de dynastieke identiteit van Margaretha van Bourgondië (gestorven 1441), echtgenote van de graaf van Henegouwen. Met welke families, en dus met welke politieke facties, Margaretha zich identificeerde, blijkt uit de aankleding van haar grafkapel en uit een analyse van de zegels met alliantiewapens die Margaretha gebruikte.

Nikolaj Bijleveld heeft ook dit jaar weer voor *Virtus* een adelonderzoeker of -curator geïnterviewd. Voor deze editie is dat Luuc Kooijmans, de bekroonde schrijver van boeken als *Liefde in opdracht* over de noordelijke stadhouder Willem Frederik van Nassau en *Het geheim van de Valeriusstraat* waarin het Tweede Wereldoorlog-verleden van Kooijmans eigen familie centraal staat. Bijleveld sprak Kooijmans over zijn meest recente boek, *Cosimo aan de Keizersgracht*, waarin voor het eerst fictie een rol speelt, en over de reden waarom zijn protagonisten zo vaak edellieden zijn. De elf recensies behandelen onder meer een drietal bundels (over de wijze waarop de ridder adellijk werd, de rol van heraldiek in de vroegmoderne staat, en de figuur Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg), een monografie over de (gevaren van de) achttiende-eeuwse *grand tour*, en de biografie van Christiaan Snoeck Hurgronje (1857-1936), arabist, islam-autoriteit en zowel aanjager als criticaster van het Nederlandse optreden in Atjeh.

Tot slot nog een opmerking over de samenstelling van de redactie. Dit jaar heeft Dries Raeymaekers afscheid genomen. Wij willen hem hier graag bedanken voor zijn jarenlange deskundige inzet. Zeer verheugd zijn we met het feit dat drie nieuwe redactieleden zich aangediend hebben: historicus Liesbeth Geevers (Universiteit van Lund, Zweden), kunsthistoricus Eelco Nagelsmit (Rijksuniversiteit Groningen) en Gerrit Verhoeven, historicus (Universiteit Antwerpen en Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis).

Martin van den Broeke

Kastelen in Zeeland, 1570-1670

Adellijke huizen en burgerlijke buitenverblijven

9

In de Gouden Eeuw van de Republiek kende Zeeland een rijke buitenplaatscultuur, gedragen door stedelingen die een deel van het jaar doorbrachten op het platteland. Deze trek naar buiten werd mede mogelijk gemaakt door de bloei van de overzeese handel waar Zeeland van profiteerde. Het buitenleven in Zeeland was een cultuur van burgers. Edelen speelden daarin geen rol van betekenis. Maar ze waren ook niet helemaal afwezig: tot ver in de zeventiende eeuw bleven enkele Zeeuwse kastelen in adellijk bezit. Een kasteel vormde een van de voorwaarden voor een adellijke status en onderdeel van een adellijke levensstijl.¹

Aan het begin van de zeventiende eeuw was de Zeeuwse adel vrijwel uitgestorven. Zijn kastelen kwamen in handen van burgers uit de steden en werden in gebruik genomen als buitenverblijven.² Ook in de andere gewesten van de Republiek, met na-

* Dit is een bewerking van een presentatie die ik gaf op 24 augustus 2019 tijdens de Historicidagen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Mijn dank gaat uit naar de referenten voor hun commentaar op een eerdere versie van deze tekst.

1 A. van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum, 2010), 391-397; H.L. Janssens, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, red., *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht, 1996), 15-19, 106.

2 Enkele voorbeelden in M. van den Broeke, *'Het pryeeel van Zeeland'. Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820* (Hilversum, 2016), 100-107. Verder J.P. van den Broecke, *Middeleeuwse kastelen in Zeeland. Bijzonderheden over verdwenen burchten en ridderhofsteden* (Delft, 1978); *Bulletin van de Werkgroep Historie en Archeologie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap en de Zêeuwse Dialect Verêngieng*, afl. 152; themanummer van *Nehalennia. Archeologie, cultuurhistorie, streektaal en volkscultuur van Zeeland en Goeree-Overflakkee*, afl. 188.

me de kustgewesten, ontstond vanaf het eind van de zestiende eeuw een trek naar buiten door welgestelde stedelingen en ook daar vestigden burgers zich op kastelen. Dit heeft onder historici geleid tot de vraag of deze regenten door de aankoop van heerlijkheden, waardering voor het buitenleven en genealogische interesse probeerden om de levenswijze van de adel te benaderen.³ De studies van De Jong, Kooijmans en Prak concluderen met betrekking tot het bezit van heerlijkheden dat dit onder de elite van stedelijke regenten uitzonderlijk was. Het aanschaffen van ‘adellijke’ attributen was uitzonderlijk en in algemene zin was er geen sprake van een ‘aristocratisering’ van de stedelijke regentenenelite, in de zin dat ze een adellijke levensstijl wenste te imiteren.⁴ Adel en burgerlijke regenten bleven twee onderscheiden groepen. Wel was er volgens Joop de Jong in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw een trend waarneembaar waarin een klein deel van de bevolking een steeds deftiger levensstijl ging voeren, waardoor andere leden van die groep min of meer gedwongen werden om ook deftiger te gaan leven om niet voor elkaar onder te doen. Dit is wat De Jong ‘sociaal-culturele’ aristocratisering noemt, een deelproces dat zich voltrekt naast politieke en economische aristocratisering.⁵

10

De kern van het aristocratiseringsproces, zo betoogt Roel de Neve, was dat een groep van regenten zich ervan bewust werd een aparte stand te vormen die op grond van afkomst voorbestemd was om te regeren. Genealogisch onderzoek moest de ouderdom en het aanzien van het voorgeslacht aantonen als legitimering van hun maatschappelijke positie. Ook was het bezit van heerlijkheden onder burgerlijke regenten in Holland en Zeeland in de zeventiende en achttiende eeuw minder uitzonderlijk dan gedacht.⁶ Dit heeft vooral betrekking op de ‘sociaal-culturele’ aristocratisering.

Een belangrijk onderdeel van dat (deel-)proces was het bezit van een buitenverblijf op het platteland. In de loop van de zeventiende eeuw ging dit voor een steeds grotere groep stedelingen een onderdeel vormen van hun levenswijze. Doorgaans hadden deze buitenverblijven niet primair een economische functie, fungeerden niet

3 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en zeventiende eeuw* (1984; Amsterdam, 1990), 8-9.

4 J. de Jong, ‘De regenten, de Republiek en het aristocratiseringsproces: een terugblik’, in: G. Marnef en R. Vermeir, red., *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie* (Maastricht, 2004), 5-15. Verder J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda 1700-1780* (Amsterdam, 1985), 236-243; L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad. Hoorn 1700-1780* (Amsterdam, 1985), 174-178; M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Amsterdam, 1985), 242-250. Over recentere onderzoek: C. Gietman, ‘Adel tijdens Opstand en Republiek. Oude en nieuwe perspectieven’, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 19 (2012), 49-62.

5 De Jong, ‘De regenten’, 5-15.

6 R.G. de Neve, ‘Regenten, aristocratisering en genealogie’, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 10 (2003), 122-150; R.G. de Neve, ‘Genealogiebeoefening en adellijke pretenties. *Noblesse d’obscurité* tijdens de Republiek en het Koninkrijk’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 509 (2005), 117-152; M. Prins, ‘Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)’, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 22 (2015), 37-62. Eenzelfde nuancering van de aristocratiseringstheorie geven P. Brusse en W. Mijnhart, *Towards a new template for Dutch history* (Utrecht, 2011).

als centrum van grootgrondbezit en vormden evenmin het centrum of de uiting van macht op het platteland. Wel gaven ze de sociale status en welstand van de eigenaar weer.⁷

Deze historiografische achtergrond leidt tot de vraag of het bezit van een kasteel in deze periode eveneens onderdeel was van dat (sociaal-culturele) aristocratiseringsproces van burgers. Vormde het bezit van een kasteel een uiting van de uitzonderlijke positie van welgestelde stedelingen in de burgerlijke Republiek van de zeventiende eeuw en kan dat worden opgevat als een manier voor burgers om een voorname status uit te drukken? Zijn in de vormgeving van kastelen en van nieuw gebouwde buitenhuizen in Zeeland in de periode tussen 1570 en 1670 verschillen aan te wijzen die erop kunnen duiden dat kastelen een aanzien genoten dat andere huizen op het platteland niet hadden?

Om deze vragen te beantwoorden, volgt eerst een schets van de opkomst en achtergrond van het Zeeuwse buitenleven, waarin kastelen naast nieuw gebouwde buitenhuizen een rol speelden. Daarna richt de blik zich op de kastelen, met de vraag hoe ze van adellijk bezit in burgerhanden overgingen. Om de ontwikkelingen in kastelenbezit en de functie van kastelen te onderzoeken, richt deze bijdrage zich op de eilanden Zuid-Beveland en Walcheren, omdat zich tussen die eilanden opmerkelijke verschillen lijken af te tekenen. Tot slot komt de vraag aan de orde in hoeverre er verschillen waren in vormgeving tussen kastelen en nieuw gebouwde buitenhuizen. Het onderzoek vangt aan rond het begin van de Opstand, die grote gevolgen had voor de Zeeuwse edelen, en eindigt omstreeks 1670, toen vrijwel alle kastelen in Zeeland waren overgegaan in niet-adellijk bezit.

11

Bronnen

Om een overzicht te krijgen van het aantal kastelen in Zeeland in de periode 1570-1650 zijn contemporaine kronieken geraadpleegd, aangevuld met beeldmateriaal. De belangrijkste kronieken zijn *Chroniike van Zeelandt* door M. Z. van Boxhorn (1644) en de *Nieuwe cronyk van Zeeland* door M. Smallegange (1696).⁸ Deze bronnen behoeven wel enkele kanttekeningen. Wat betreft de kronieken is er veel overschrijfwerk. Het werk van Van Boxhorn is een aangevulde uitgave van *Dye Chronycke van Zeelandt* van Jan Jansz van Reigersberg, die in 1551 in Antwerpen was verschenen, en de onvoltooid gebleven *Chronici Zelandiae* van Jacob Eyndius, postuum gepubliceerd in 1634. De kroniek van Smallegange is een samenvatting en aanvulling van Van Reigersberg en Eyndius, en neemt daarnaast veel letterlijk over uit Boxhorn. Boxhorns kroniek,

7 Van den Broeke, *'Het pryee van Zeeland'*; Y. Kuiper en B. Olde Meierink, red., *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Hilversum, 2015).

8 M.Z. van Boxhorn, *Chroniik van Zeelandt, eertijds beschreven door d'Heer Johan Reygersbergen, nu verbeteret, ende vermeerderet* (Middelburg, 1644); M. Smallegange, *Cronyk van Zeeland* (Middelburg, 1696).

Afb. 1. Titelblad van *Speculum Zelandiae* (gravure, ca. 1670; coll. Zeeuws Archief, *Zelandia Illustrata II*, inv.nr. 2308)

evenals later die van Smallegange, diende deels om de rol en positie van Zeeland in de Republiek zo gunstig mogelijk te doen voorkomen. Smallegange voegde uitgebreide, vaak sterk geflatteerde, genealogieën van vooraanstaande Zeeuwse families toe, die hij niet zelden een adellijke afkomst toedichtte. Veel gegevens in deze kronieken zijn onvolledig en onbetrouwbaar.⁹ Desondanks vormen deze publicaties voor wat betreft beschrijvingen van kastelen de belangrijkste contemporaine bron, aangezien er geen alternatieven zijn.

Voor afbeeldingen is het prentwerk *Speculum Zelandiae* van belang, een verzameling prenten van steden, dorpen en huizen (afb. 1). De aanzet werd gemaakt door de uitgever en boekverkoper Zacharias Roman, die zich rond 1620 in Middelburg had

⁹ Vergelijk R. Esser, *The politics of memory. The writing of partition in the seventeenth-century Low Countries* (Leiden, 2012), 242-247; P.J. Verkruisje, *Mattheus Smallegange (1624-1710) en zijn cronyk van Zeeland* (Schiedam, 1977).

gevestigd. Deze verzorgde in 1644 ook de uitgave van Van Boxhorn. De eerste versie van *Speculum* verscheen in 1654 als onderdeel van een prentenreeks die ook Brabant en een deel van Vlaanderen omvatte: *Theatrum praecipuarum urbium Ducatus Brabantiae nec non Comitatum Flandriae et Zelandiae*. Aan die uitgave werkte ook de Amsterdamse uitgever Nicolaes Visscher mee. Waarschijnlijk zijn er tussen 1654 en 1720 minstens zeven uitgaven van het werk geweest, allen gebaseerd op de platen uit het atelier van Roman.¹⁰

Rond 1668 kwamen de platen van *Speculum* in handen van Visscher, die rond die tijd ook een grote landkaart van Zeeland uitbracht. Diens uitgave bestaat uit een titelblad en 35 prenten. Daarvan zijn er veertien van steden, vier van 'heerlijkheden' of dorpen, negen van dorpen, zeven van huizen en een van het fort Rammekens bij Ritthem. Op dertien van deze prenten zijn kastelen en landhuizen afgebeeld, al dan niet samen met een dorp: zeven op Walcheren, vier op Zuid-Beveland en twee op Schouwen-Duiveland. Dit was een prestigieus werk, dat een beeld moest geven van de rijkdom van Zeeland. Die bestond niet alleen in rijke steden, maar ook in huizen en kastelen op het platteland, zo maakt de samensteller duidelijk.

Ter aanvulling kan ook 't *Graafschap Zeeland* worden genoemd, een werk van Jacob van Grijpskerke dat tijdens zijn leven onuitgegeven bleef. Deze edelman beschrijft de geschiedenis van het gewest en gaat ook in op de toen nog bestaande kastelen en adellijke huizen. De gegevens over adellijke huizen en families zijn vaak incompleet en onbetrouwbaar.¹¹ Verder zijn er tekeningen van en naar Isaac Hildernisse, stadsschoolmeester en 'wiskonstenaer' uit Veere, uit de periode 1694-1703, die 22 verschillende huizen weergeven. Deze betreffen opvallend genoeg alleen kastelen en geen enkele nieuw aangelegde buitenplaats. Sommige kastelen zijn van meerdere zijden geportretteerd en met plattegrond afgebeeld. De tekeningen van Hildernisse zijn als betrouwbaar te beschouwen.¹²

¹⁰ P.J. Aarsen en M.P. de Bruin, *Speculum Zelandiae* (Amsterdam-Schiedam, 1973); J. Grooten, *Visscher Romankaart van Zeeland* (Alphen aan den Rijn, 1973); J. Grooten, *Theatrum praecipuarum urbium Ducatus Brabantiae...* (Alphen aan den Rijn, 1978); J.H. Kluiver, *De cartons voor het Speculum Zelandiae* (Middelburg, 1989).

¹¹ J. van Grijpskerke, *'t Graafschap van Zeeland* (Middelburg, 1882); Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 25.

¹² Van Schouwen-Duiveland bestaan van Haamstede, Crayestein, Moermond, Oosterstein, Windenburg, Zwanenburg en Kerkwerpe tekeningen door Hildernisse. Van Walcheren zijn er tekeningen van Sandenburgh, Der Boede, Nieuwerve, Popkensburg en Westhove. Van de Bevelanden zijn er tekeningen van Voorhout, Kruijningen, Huys te Schenge, Gistellis, Bruelis, Huys te Werve, Ellewoutsdijk, Baarland en Oostende. Verder zijn er tekeningen van het kasteel Sint Maartensdijk. Deze zijn alle digitaal beschikbaar op www.zeeuwsarchief.nl. Over Hildernisse: H. Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente. Het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen 1578-1801* (Bergschenhoek, 2015), 335, 338, 795; Tiny Polderman, 'Archeologica Zelandia. Sandenburgh bij Veere,' *Zeeland 4* (1995), 109-112. Over de betrouwbaarheid van kasteeltekeningen: E.P. Löffler, 'Kastelen en landhuizen in de Nederlandse kunst', in E. den Hartog, R.H.M. van Immerseel en A. Coops, red., *De ruïnes van Teylingen en Brederode verbeeld [Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland, 2005]* (Haarlem, 2005), 7-48.

Zeeuwse context

Zeeland droeg in de zeventiende eeuw een sterk stedelijk karakter. Tussen 1550 en 1700 nam de bevolking van het gewest toe tot ongeveer 100.000 inwoners en daarvan woonde rond het midden van de zeventiende eeuw ruim de helft in een stad. Ook in economisch opzicht lag het zwaartepunt in Zeeland bij de steden. Die boden aantrekkelijke economische mogelijkheden en trokken de gehele zeventiende eeuw immigranten aan. Actieve participatie in de Verenigde Oostindische Compagnie en daarmee de intercontinentale handel bracht grote welvaart, evenals de handelsactiviteiten van de Westindische Compagnie. De ondernemingsgeest en vindingrijkheid in hun economische activiteiten die de Zeeuwen tentoonspreidden, zorgden ervoor dat gedurende de hele zeventiende eeuw de welvaart op peil bleef. Verder was graan een steeds belangrijker en winstgevend exportartikel. Vrijgekomen kapitaal uit de handel belegden stedelingen dan ook in inpolderingen, waardoor het areaal landbouwgrond in de zeventiende eeuw sterk toenam. De agrarische productie oversteeg die van de steden en leidde er uiteindelijk toe dat het platteland in economisch opzicht de steden overtrof.¹³

14

In politiek opzicht daarentegen bleven de steden domineren. Het overwicht van de steden kwam mede tot uiting in de samenstelling van de gewestelijke regering: in de Staten van Zeeland waren zes van de zeven stemmen toebedeeld aan de steden Middelburg, Zierikzee, Goes, Tholen, Vlissingen en Veere. De adel was er vertegenwoordigd door de Eerste Edele, in de praktijk meestal de stadhouder van Zeeland. Ook op het platteland kreeg de stad het heft in handen, nadat de geestelijkheid en de adel daar als machthebbers waren weggefallen. Lokaal bestuur in de vorm van ambachtsheerlijkheden kwam er grotendeels in handen van de steden en van particuliere stedelingen.¹⁴

De hegemonie van de steden oefende de hele eeuw grote invloed uit op het platteland en was ook bepalend voor de ontwikkeling van buitenplaatsen. Niet alleen stadsbestuurders maar ook handelaren en zeekapiteins schaften een buitenverblijf aan. Dit kon vele vormen aannemen. De eenvoudigste was een optrekje of 'speelhuis', meestal geplaatst in een tuin of boomgaard even buiten de stad. Ook een kamer in een boerenwoning kon dienstdoen als buitenverblijf. Vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw kreeg een buitenverblijf steeds vaker de vorm van een landhuis, meestal voorzien van een siertuin of een park met lanen. Dit werd vanaf eind zeventiende eeuw het meest voorkomende type buitenverblijf, waarvoor in het begin van de achttiende eeuw de benaming 'buitenplaats' in zwang kwam.¹⁵ Het ging om be-

13 W. Mijnhardt, 'Ijkpunt 1700', in: P. Brusse en idem, red., *Geschiedenis van Zeeland*, deel II: 1550-1700 (Zwolle, 2012), 299-313.

14 S. Groenveld m.m.v. A. Meijer, 'Politieke verhoudingen', in: Brusse en Mijnhardt, red., *Geschiedenis van Zeeland*, II, 147-197.

15 Van den Broeke, *'Het pryel van Zeeland'*, 26-33.

hoorlijke aantallen. Zo waren er rond 1680 langs de Middelburgse stadssingel ruim honderd pleziertuinen met ‘speelhuizen’ te vinden. In de directe omgeving van Vlissingen lagen in het midden van de zeventiende eeuw ongeveer veertig boerderijen met een ‘herenkamer’, rond Middelburg ook enkele tientallen en verspreid over de rest van Walcheren eenzelfde aantal. Op Schouwen lagen in de polders Noordgouwe, Dreischor en Zonnemaire ongeveer veertig van dit soort buitenverblijven en op het eiland Duiveland ten minste 35.¹⁶

Kastelen en adel

De vroegere kastelen en adellijke hofsteden waren een bijzondere categorie buitenplaatsen. In de Middeleeuwen waren ze een belangrijk statussymbool voor edelen en onderdeel van een adellijke levenswijze. Kastelen waren van oorsprong woningen van edelen. Ze konden zoveel verschillende gedaanten aannemen dat het woord ‘kasteel’ een containerbegrip vormt. Eronder vallen gebouwen die in vorm en functie sterk variëren, van bescheiden hofstede of boerderij tot een omvangrijk complex met torens, verdedigingsmuren en grachten. Door de tijd heen traden er sterke veranderingen op in vormgeving, functie en betekenis van kastelen. Een werkbare omschrijving geeft Diana Spiekhout, waarvan met name de tweede functie hier van belang is:

15

Een kasteel is een middeleeuws bouwwerk met een vorm van militair-functionele of symbolische verdedigingsarchitectuur dat één of meer van de volgende functies bezit: (1) de functie van een militair hoofdkwartier c.q. controlepost; (2) de functie van representatieve woon- of verblijfplaats; (3) de functie van juridisch en bestuurlijk-administratief centrum; (4) de functie van economisch centrum c.q. bescherming van naburige economische activiteiten.¹⁷

De analyse beperkt zich in dit artikel tot kastelen op het platteland die zijn ontstaan vóór 1500 en oorspronkelijk bezeten of bewoond werden door een edele.¹⁸ De meeste kastelen in Zeeland waren kleine omgrachte versterkte huizen, al dan niet voorzien

16 M. van den Broeke, *Buitenplaatsen in Noordgouwe. Hofsteden, lusthoven en landhuizen* (Delft, 2014); M. van den Broeke, ‘Hofsteden en buitenplaatsen op Duiveland’, *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 32 (2017), 18-33. Voor Zuid-Beveland ontbreekt een overzicht vooralsnog.

17 A.G.M. Spiekhout, *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. De ontwikkeling van bishoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450* (Groningen, 2020), 42-46. Zie verder Janssens, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink, red., *1000 jaar kastelen in Nederland*; Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 391-397. De definitie die de Nederlandse Kastelenstichting hanteert, is uitgebreider; www.kastelen.nl (ge raadpleegd op 21 december 2020).

18 Ik laat hier de vele mottekastelen die Zeeland heeft gekend buiten beschouwing omdat die uit een heel andere periode dateren. Wel valt op dat enkele latere kastelen en zelfs zeventiende-eeuwse buitenplaatsen een motte op of bij hun terrein handhaafden. Voorbeelden zijn Sandenburgh bij Veere, Hasenberg en Sint Jan ten Heere bij Aagtekerke en Nieuwerve bij Ritthem. Dit wijst erop dat mogelijk de aanwezigheid van (resten van) die mottes afstraalde op het latere gebouw.